

НЕСТЕРЕНКО Л.П.,
кандидат педагогічних наук,
Луганський національний
університет імені Тараса Шевченка

Стаєнна О.О.,
аспірант,
Луганський національний
університет імені Тараса Шевченка

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ДІТЕЙ У ТВОРЧОСТІ СОФІЇ РУСОВОЇ

"Велике слово – школа! Се скарб найкращий кожного народу, се ключ золотий, що розмикає пута несвідомості, се шлях до волі, до науки, до добробуту" – такими словами Софія Русова визначала значення української школи для розвитку держави [4, с.207]. Особливого значення велика просвітителька надавала книзі, піклувалась про видання книг не лише для дітей, а й для всього простого народу: "Відсутність книг, доступних простому народові, газет цілковито ізолює українців від громадського та державного життя, що їх оточує, що породжує цілковиту байдужість до своєї долі. Так мало потрібно, щоб знищити цю кричущу несправедливість, яка вбиває духовний розвиток 26 мільйонного народу, і треба дати українцям усе те, що необхідно й іншим народам, зрівняти їх з іншими народностями Росії в правах на освіту, на вільне вживання рідної мови. Тільки тоді забезпечені будуть їхня національна цінність та їх економічний і культурний розвиток" [3, с. 328].

Цілком слушно Л.В.Артемova, відзначаючи роль С.Русової у розвитку національної школи, наголошує: "Софія Русова стояла біля витоків суспільного українського дошкільного виховання, теоретично обґрунтувала принципи його розвитку. Прикро, що декілька поколінь дошкільних працівників і вчителів в Україні не чули її імені, не читали її творів. Лише в роки перебудови і проголошення в Україні власної державності виринуло із забуття ім'я палкої прихильниці національного виховання і до нас повертається творча спадщина Софії Русової" [1, с.248]. У нашій статті ми звернулися до загальної творчості видатного педагога–ученого, найславнішої виховательки українських дітей, громадської діячки, письменниці Софії Русової, а також до творів, які вона писала для дітей.

Особливу увагу С.Русова приділяла місцю дитячої книжки у творчій самостійній діяльності дитини. У своїй праці "Нова школа" вона наголошувала на тому, що основним завданням учителя і школи є розвиток думки й мови учня. А цьому, в першу чергу, сприяють казки, оповідання про природу, про життя та побут народу. Вона пропонувала обов'язково ввести в шкільний курс навчання "лекції для дітей", "години оповідань" або "години читання": "Треба намітити такий твір літературний, який діти-слухачі могли

б зрозуміти... Треба так переказати художній твір, щоб він став перед дітьми в усій своїй силі й красі, щоб захопив їх і зробив моральне й естетичне враження. Користуватися для цього найкраще багатим фольклором свого й інших народів" [4, с. 210]. Софія Федорівна була переконана в тому, що учень значно краще засвоює навчальний матеріал за умови значної самостійної роботи: "Лекції грамоти ведуться жваво, конкретно, вимагаючи від учнів чималої власної роботи. Проїшовши алфавіт, беруться тоді й за книжку. Тут-то саме й мусимо сказати, що на Україні, через загальновідомі причини, тільки тепер видаються читанки, які задовольняють всі три або чотири групи учнів" [4, с. 213]. І далі С.Русова називає книжки, які доречно рекомендувати дітям і вчителям для першого навчання учнів грамоти. Серед усіх найкращими книжками вона вважала "Грамотку" та "Рідне слово" Бориса Грінченка. В цих книжках можна знайти багато матеріалу з природознавства, гарні літературні зразки з творів кращих письменників і народної словесності.

Софія Русова підкреслювала, що твори для дітей треба обирати ретельно й дуже обережно з урахуванням віку, місцевості, у якій вони мешкають і навчаються, з урахуванням того, як ці твори будуть впливати на душу, почуття та розум дитини. Вона пропонувала вчителям добирати дітям молодших класів маленькі книжечки для позашкільного читання. Ці книжечки мають бути гарно оздоблені малюнками, за змістом дуже близькими й зрозумілими для дітей першого та другого класів.

Особливого значення Софія Русова надавала технології навчання дітей правильно "читати": не поверхово переглядати книжку, а вибирати з неї все, що вона дає. Вчителям вона рекомендувала уважно добирати перший позашкільний матеріал для читання учнів, вимагати переказу тих книжок, розмовляти з дітьми про зміст книжки, прислухатися до тих вражень, які діти виносять з тієї або іншої книжки. Софія Русова наполягала на тому, що "взагалі треба ставити читання так, щоб воно було не пасивною, але цілком активною працею, яка викликає в душі учнів чимало самостійних думок, спостережень і порівнянь. Тільки такі засоби зроблять читання і взагалі формальну науку грамоти справді корисним і могутнім фактором виховання й освіти, викликаючи в дітях пошану, любов до рідної мови, глибоке почуття до її художніх творів, увагу до просвітнього значення "книжки"" [4, с. 214].

Далі вона відзначала, що дуже мало можна відшукати художніх творів, справді відповідних до віку й розуміння слухачів: "Нелегке це діло – вибрати як раз таке оповідання, щоб і дітей захопило, й викликало у них той, суто моральний, гуманний настрій, який більш усього складається під впливом художнього слова. Що молодша віком аудиторія, то трудніше вибір зробити... Але кожне оповідання мусить бути перш усього художнє, давати дітям своєю красою, своїм змістом радість, радістю викликати думку, чарувати й серце, й розум" [4, с. 211]. Вона пропонувала деякі твори обережно, з великою пошаною до художнього твору, скорочувати, обминати "темні місця", непридатні для дітей подробиці. З метою активізації думки дитини педагог рекомендувала вчителям та вихователям залучати дітей до

інших видів діяльності, пов'язаних з художніми творами, а саме: малювання, ліплення, вирізування тощо: "Малюнок дитячий – се мова дитяча, щира й самостійна" [4, с. 211]. Вона пропонувала для початкового навчання дітей добирати народний фольклор: казки, приказки, загадки, легенди. Увесь цей багатий матеріал, особливо з ілюстраціями, як вважала Русова, низкою яскравих перлинок обгорне перші кроки виховання дитини в дитячому садку та початковій школі, викличе до роботи її фантазію. Як відомо, фантазія є поштовхом до розвитку людського розуму. Ще Л.М.Толстой свого часу справедливо зауважував, що дитина отримує радість від художніх творів, бо вони роблять душу чистою й доброю.

Софія Русова була переконана у тому, що на чолі початкової науки повинно стояти природознавство як джерело найпотрібнішого наукового знання, як найкраща дисципліна розуму, що призвичаює дитину до пильних спостережень, до послідовних висновків, як предмет, що має найкращий моральний і естетичний вплив на виховання дитини.

Педагог, фахівець у галузі історії педагогіки Улюкаєва І.Г. підмітила цікаву думку Софії Русової про незвичайні (нестандартні) засоби навчання дітей – предметні лекції (заняття). Як зазначає дослідник, такі заняття не можуть бути систематичними, а їх тривалість не може перевищувати 25-30 хвилин. Знову ж тут підкреслюється, що, на думку С. Русової, матеріалом для предметних лекцій можуть бути об'єкти живої і неживої природи. Такі лекції мають носити наочно-практичний характер: "Вони повинні були також мати продовження у повсякденному житті дітей, у різних видах діяльності" [5, с. 52].

Велика просвітителька не лише рекомендувала, як добирати художні твори для роботи з дітьми, але й сама писала твори для дітей. Слід відзначити також, що всі її твори були пов'язані з природою.

Провідним науковим співробітником Центрального Державного архіву вищих органів влади та управління України, членом Президії МО "Жіноча Громада" Криворучко Катериною укладена збірка оповідань для дітей Софії Русової [5]. У передньому слові до збірки К. Криворучко пише про спогади Софії Русової у "Мемуарах" про нестерпне бажання працювати з дітьми: "Душа дітей, їхнє задоволення – ось що чарувало мене, Коли я оповідала і бачила їхні ясні очі, звернені до мене, блискучі від зацікавлення і задоволення, то і я відчувала це задоволення. Коли гралася з ними, то теж разом з ними переживала хвилювання тієї чи іншої гри" [5, с. 3].

Оповідання для дітей Софії Русової представлені укладачем двома розділами:

Перший – "Серед рідної природи". Надруковано та відредаговано з книжки: С. Русова. Серед рідної природи. Оповідання. З малюнками Ю. Русова. – Українське видавництво в Катеринославі. Київ. – Ляйпціг, 1922 р.

Другий – "Оповідання для малих дітей". З рукописних текстів Софії Русової в її особовому фонді, який зберігається в Центральному Державному архіві вищих органів влади та управління України.

У першому розділі представлені оповідання: "День у лісі взимку", "Весною", "Влітку", "На степу". Під час педагогічної практики ми пропонували студентам спеціальності "Початкова освіта" використовувати оповідання Софії Русової у позакласній виховній роботі з молодшими школярами. Завдяки змісту цих творів учитель-вихователь має можливість звернутися до почуттів дитини, до потаємних куточків її душі. Так, ми спостерігали, як при ознайомленні учнів з оповіданням "День у лісі взимку" формуються естетичні й моральні якості дітей, розширюється її словниковий запас: "То був чудовий зимовий день. Зима вже була на відході й, мов на прощання, вдягла усі свої блискучі вбрання і виблискувала кожною гілочкою дерев, кожною тонесенькою билиночкою.

Сонце з ніжно-блакитного неба гордо дивилося на простори, вкриті бруднуватим снігом, і посилало теплі проміння, щоб зігріти землю, збудити її від важкого сну й вирвати з обіймів зими" [5, с. 10].

За допомогою оповідань "Весною" та "Влітку" вчитель може ознайомити дітей з особливостями життя птахів, які прилетіли із далекого вирію: журавлями, ластівками, черногузами, перепеличками та іншими: "Уже давно прилетіли журавлі. Ластівки клопочуться коло старих своїх гнізд, носять глину в дзьобиках, замазують шпарки в гніздах, вимощують їх усередині пір'ячком та всякою вовною, що вдається їм знайти на подвір'ї" [5, с. 19]. Вихователь може розказати дітям про ті небезпеки, які чекають перепілок, що гніздяться у полі, на землі: "В досить великій ямці, густо встеленій травичкою, тулилися одне до одного біля 10-12 пташенят жовторудого кольору. Їхні тільця були вже вкриті пір'ячком... Ця гарненька співуча пташка має багато ворогів: і лисиця, і тхір дуже легко її хапають, коли вона сидить на яєчках. Багато перепелиць гине, коли починаються жнива. А найбільше перепелиць нищать саме люди. Ловлять її під дудочку, переймаючи її власний спів, і тим приваблюючи в сітки" [5, с.43-44]. Такий опис життя птахи викликає у дітей співчуття, бажання охоронити її від лиха: "Бідна перепеличка, – журилася Оля. – Так гарно співає й живе собі в житті, а скільки ворогів має!" [5, с. 44].

В оповіданнях С. Русової діти знайомляться також зі шкідниками, які можуть завадити розвитку дерев та різних рослин: "Усі (діти) скупчилися коло груші, що вже починала вкриватися білим цвітом і пишалася серед ще мало розвинених дерев. Але вчитель звертав увагу дітей не на гарні квітки, а на щось руде, що висіло на одній з гілочок. Він зрізав його і розкрив перед учнями середину. Воно було повне волохатої гусені... Як сонечко навесні пригріє, гусені перекушують павутинку і розлазяться по всьому дереву. Страшенно жеруть листя... В деякі роки, коли їх багато наплодиться, то вони плюндрують наші садки і гаї" [5, с. 20].

Твори Софії Федорівни для дітей насичені розповідями про комах, які населяють наші ліси та степи, про їхні особливості, про організацію їхнього життя. Особливу зацікавленість діти виявляють при ознайомленні з розповідями Русової про бджіл та їхніми сімействами: "Тут є цариця, є слуги, які їй добре служать. Є й трутні, що ні за яку роботу не беруться, а так

неробами весь вік живуть, лише знають з царицею гратися... Усю пергу бджола забирає волохатими частинами тіла, головою та грудьми; з них вона лапками збирає пилок і перекладає його на задні ніжки. Уся робота на бджолах-робітницях, і вони метушаться весь день. Зранку летять на квітки, перелітають з однієї на іншу, збирають пилок, набирають солодкого соку. Наймолодші бджілки готують віск, старші вигодовують дітей" [5, с. 38-39]. Вустами пасічника діда Панаса Софія Федорівна на доступному рівні розповідає дітям, як виробляється мед – цей чарівний та лікарський продукт, який має бути в кожній родині: "Щодо меду, – усміхнувся пасічник, – то ось бачиш, бджілка влізає в квітку, запускає туди свій ссавчик, висмоктує солодкий сік і наповнює ним своє воло. Разом з цим вона хапає в ротик і квітковий пилок, який пристає до волосинок та до ямок її ніжок. Іноді бджілка з насолодою качається між пиляками, щоб набрати якомога більше пилку. Вона дуже хоче якнайбільше донести його додому.

Ось уже вона навантажена: і на тілі, й на ніжках є в неї досить і пилку й солодкого соку, час додому вертати. Ось вона влетіла у вулик. Коли їй пощастить одразу зустріти царицю – вона їй зі свого рота дає найсвіжішого меду. Тоді шукає порожню комірку, вкладає в неї свою голову, витягує хоботок і випльовує мед, цебто той солодкий сік квітки, який перемішався з пилком і в шлунку переробився на справжній мед" [5, с. 40].

Особливого значення Софія Русова надавала творам для дошкільників, які представлені в її збірці "Оповідання для малих дітей".

Наші дослідження в дошкільних закладах № 117 м. Луганська та "Родзинка" м. Ровеньки свідчать про те, що дошкільнята із задоволенням сприймають і розуміють запропоновані нами твори "Бабці Русової". Саме так з любов'ю називали її діти емігрантів. Оксана Вікул у статті "Наша Бабця Русова" про це згадує так: "Пам'ятаю, що коли я зустріла Софію Федорівну пізніше в Празі, то це була зустріч з улюбленою Бабцею нас усіх – емігрантських дітей" [5, с. 7].

С.Ф.Русова була переконана в тому, що навіть дітей дошкільного віку треба знайомити з особливостями життя та побуту народів інших країн. У своїх оповіданнях вона "запрошує" малят до цікавих мандрівок у далекі невідомі краї. Так, наприклад, в оповіданні "Караван в пустелі" йдеться про ті країни, з яких привозять до України каву (Марокко), чай (Китай): "Ось довели той крам (шовкові тканини та різні намиста) залізницею до Середземного моря, далі пароплавом до берега Африки. Там, у місті Марокко, найняли верблюдів, запросили провідника, що добре знав шлях через пустелю. ...Тільки верблюди можуть витримати тяжку дорогу через пустелю, бо вони можуть довго обходитися без води і навіть без усякої їжі – в їхніх горбах є завжди запаси жиру, а в шлунках – води. ...В пустелі – та пустеля зветься Сахарою – так гаряче, пісок так нагрівається, що вдень неможливо їхати, а ночі там такі зоряні, помірно теплі, що дуже приємно подорожувати і людям, і верблюдам" [5, с.55-56]. Далі письменниця розповідає дітям про особливості подорожі пустелею, про труднощі та несподіванки, які можуть підстерігати людей і тварин у такій місцевості.

Нарешті "ми в'їхали в місто, знайшли того купця, який мав купити наш крам, а нам продати чимало торб кави. Купець повів на поле, де були розсажені невеликі кавові кущі. На цих кущах, коли вони розквітнуть, і виростають зернята кави.

Навантажили ми знову наших верблюдів торбами кави, і після короткого відпочинку наш караван вже знайомим шляхом знову переїхав Сахару. Потім пароплавом та залізницею привезли ми каву в наше місто" [5, с.58]. Софія Федорівна підкреслює, що дітям так сподобалося оповідання, що вони зараз же почали гратися у "караван".

Ми зі студентами-практикантами спробували використати цей твір у роботі з дітьми старшого дошкільного віку. Спочатку ми вагалися, чи буде оповідання доступним для дітей-дошкільників. Але коли прочитали його дітям, то пересвідчилися у тому, що наші дошкільнята адекватно сприймають твори славнозвісної "бабці". І наші діти також почали гратися в "караван".

Серед творів для малих дітей у Софії Русової є оповідання пізнавального характеру. Так, оповідання "Дещо про пару" знайомить малят з першою паровою машиною. В оповіданні "В країні каналів та вітряків" письменниця розповідає дітям про Голландію – цікаву країну вітряків, довгих каналів, буслів на болотах, качок у воді, дерев'яних черевиків та ковзанів. Оповіданням "Мікеланджело Буонаротті" Софія Федорівна вводить дошкільників у світ мистецтва епохи Відродження.

Великим пізнавальним змістом наповнені твори "Як ми подорожували по воді" та "В країні каналів та вітряків". Софія Русова розповідає малим дітям те, що подорожі водою дали людям можливість познайомитись з іншими країнами, що розташовувалися на берегах річок, морів та океанів. Цей твір знайомить дітей з тим, як вироблялися човни та плоті: "Перші човни люди робили, випалюючи розжареними камінцями стовбур дерева, зовні його трохи обчищали, Такі човни дуже довгі, але й важкі, та ними ще й тепер користуються індійці. На них можуть поміститися кілька людей і чимало речей" [5, с.62]. Софія Федорівна доступно пояснює малим дітям, чому перші мандрівники прокладали свій шлях по зірках на небі. "Компас – це особливий інструмент. Він має вигляд звичайного круглого годинника, на якому намагнічена стрілка завжди і скрізь одним своїм кінцем вказує на північний край неба, а другим – на південний. Знаючи ці дві сторони, вже легко знаходити й інші. Винахід компаса дуже полегшив морякам орієнтуватися в напрямках і вдень, і вночі" [5, с.63].

Наведені приклади з використання творів для дітей Софії Русової переконують нас у тому, що оповідання видатної просвітительки допомагають дитині якнайкраще пізнати навколишній світ, зрозуміти взаємозв'язки між природою і людиною, серцем доторкнутися до живого, допомогти живому, захистити.

На жаль, у діючих програмах та підручниках для початкових класів та програмах для дошкільних закладів твори Софії Русової непередбачені й не використовуються. Проте, наші дослідження підтверджують припущення про те, що оповідання великої просвітительки й письменниці цілком можуть бути

застосованими у навчально-виховному процесі з дітьми дошкільного та молодшого шкільного віку.

Література

1. Артемова Л.В. Історія педагогіки України. – К.: Либідь, 2006. – 424 с.
2. Левківський М.В. Історія педагогіки. – К.: Центр навч. літер., 2008. – 190 с.
3. Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагоги / Під заг. ред. А.М.Бойко. – К.: ВД "Професіонал", 2004. – 576 с.
4. Русова С. Вибрані педагогічні твори. – К.: Освіта, 1996. – 304 с.
5. Русова С. Оповідання для дітей / Укладач К. Криворучко. – К.: МО "Жіноча громада", 2006. – 72 с.

Анотація

У статті розкриваються погляди Софії Федорівни Русової на українську школу та слово як на найважливіші засоби виховання моральних та естетичних якостей підростаючих поколінь. Автори аналізують твори Русової для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку й на основі власного досвіду розкривають можливості їх використання в дитячих садках та початковій школі.

Ключові слова: моральні якості, естетичні якості, розвиток думки, мова учня, "години оповідань", предметні лекції.

Аннотация

В статье раскрываются взгляды Софии Федоровны Русовой на украинскую школу и родное слово как на важнейшие средства воспитания нравственных и эстетических качеств подрастающих поколений. Авторы анализируют произведения Русовой для детей дошкольного и младшего школьного возраста и на основе личного опыта раскрывают возможности их использования в детских садах и начальной школе.

Ключевые слова: нравственные качества, эстетические качества, развитие мысли, речь ученика, "часы рассказов", предметные лекции.

Summary

In the article the looks of Sofia Fedorivna Rusova open up on Ukrainian school and native word as on major facilities of education of moral and aesthetic internals of rising generations. Authors analyze the Rusova works, which she written for the children of preschool and junior school age and on the basis of the personal experience expose possibilities of their use in children gardens and primary school.

Key words: moral internalss, aesthetic internalss, development of thought, speech of student, "clock of stories", subject lectures.

